

Yubileylər

**Tanınmış mətbuat tarixçisi
Ağarəfi Zeynalzadə
(1921-2004)**

Elmira Qasımova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

Uzaq on illərin əvvəlcə müəllim-şagird, sonra müəllim-tələbə, daha sonra bir İnstitutda həmkar və nəhayət, şöbə əməkdaşlığından yaranan doğmalığın mənə verdiyi haqqa güvənib Ağarəfi müəllimlə hörmətli oxucular arasında bir ünsiyyət yaratmaq istəyirəm. Amma mən Ağarəfi müəllimin elmi fəaliyyətini təhlil etmək, bu sahədə qazandığı nailiyyətləri təfərrüatı ilə incələmək və dəyərləndirmək niyyətində deyiləm. Ona görə yox ki, zaman-zaman mətbuatda elmi nailiyyətləri haqqında dərc olunan məqalələrlə kifayətlənir, əlavəyə ehtiyac duymuram. Ən azı ona görə ki, bu zəngin elmi irsin kiçik bir yazıda dəyərinə əhatə olunmasının mümkünsüzlüyünü dərk edirəm.

Ağarəfi Əsəd oğlu Zeynalov 1921-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. Orta təhsilini Buzovna və 156 saylı Şüvəlan Beynəlmiləl orta məktəbində tamamlayan A.Zeynalov 1939-cu ildə BDU-nun Filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. Böyük Vətən müharibəsi illərində hərbi xidmətə çağırılmış, hərbi məktəbdə oxumuş və zabit rütbəsi almışdır. Müharibədən sonra ali təhsilini davam etdirən A.Zeynalov hələ son kursda ikən çalışqanlıq, zəhmətsevərliyi ilə seçilmiş və bu xüsusiyyətləri müəllimi akademik Həmid Araslının diqqətini cəlb etmiş, onun məsləhət və qayğıkeşliyi sayəsində 1949-cu ildə Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyində işə qəbul olunmuşdur. Əmək fəaliyyətinə izahatçı kimi başlayan A.Zeynalov sonralar kiçik elmi işçi, baş elmi işçi, şöbə müdiri, 22 illik fəaliyyətinin son 15 ilini isə (1956-1971) elmi işlər üzrə direktor müavini olmuşdur. Bu müddət ərzində Nizami Muzeyi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini tam əks etdirən Ədəbiyyat Tarixi Muzeyinə

çevrilmişdir. 1971-ci ildə isə A.Zeynalov Ədəbiyyat Tarixi Muzeyini tərk etməyə məcbur olmuşdur.

Hələ muzey işi ilə bağlı Moskva, Leningrad, Tiflis və digər şəhərlərə ezam olunan A.Zeynalov həmin şəhərlərin kitabxana və elmi arxivlərində işləmək imkanı əldə etmiş, bu isə öz növbəsində A.Zeynalovun elmi marağını təmin edəcək zəmin olmuşdur. O, 1963-cü ildə "Kəşkül" qəzetində bədii ədəbiyyat" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş, 1978-ci ildə isə eyniadlı monoqrafiyası kitab halında çapdan çıxmışdır. A.Zeynalovun bu dövrdə yazdığı 40-a yaxın elmi məqaləsi içərisində rus, Ukrayna, türkmən ədəbi əlaqə və tərcümə tariximizə işıq salan yazıları da diqqəti cəlb etmişdir.

Ağarəfi müəllim elmi fəaliyyətini 1972-ci ildən Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun rəhbərlik etdiyi Mətnşünaslıq şöbələrində böyük elmi işçi, baş elmi işçi kimi davam etdirmiş, şöbə müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

Ədəbiyyat İnstitutunun elmi mühiti A.Zeynalovun bütün imkan və elmi potensialının üzə çıxmasına şərait yaratmışdır. O, Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatının senzura ilə qarşılıqlı münasibətlərinin problemləri (1850-1905) kimi son dərəcə ciddi, mürəkkəb və zəhmət tələb edən bir tədqiqat mövzusu seçmiş, ilk dəfə üzə çıxardığı arxiv sənədləri əsasında yeni araşdırmalar aparmış və uğurlu nəticələr əldə etmişdir.

Tədqiqatda Qafqazda Senzura Komitəsinin, Bakıda mətbuat müfəttişliyinin yaradılması, Birinci Rus inqilabı, irtica və yeni inqilabi yüksə-

liş illərində, eləcə də Birinci Dünya müharibəsi və İkinci Rus inqilabı dövründə dövrü mətbuat və senzura məsələləri, “Mətbuat və senzura nizamnaməsi”ndə aparılan dəyişikliklər, H.Zərdabinin “Əkinçi”, S.Ünsizadənin “Ziya” (sonralar “Ziyayi-Qafqaziyyə”) qəzeti, C.Ünsizadənin “Kəşkül” jurnalının nəşri tarixi, onlara senzura münasibətləri, günümüzə səsleşən qərəzli senzura müdaxiləsi və əməliyyatlarının səbəbləri tədqiq və təhlil olunmuşdur.

A.Zeynalovun tədqiqatında ötən əsrin 90-cı illərində xalqın artan mənəvi tələbatını ödəmək, onu yeni tərəqqiyə qoşmaq uğrunda N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, H.Mahmudbəyov, M.Şaxtaxtinski, Ünsizadə qardaşları və başqa ziyalıların səy və mübarizələri SSRİ-nin müxtəlif dövrlət arxivlərində üzə çıxarılmış sənədlər əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Bütün bunlar onun 1990-cı ildə müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyasında öz elmi şərhini tapmışdır.

A.Zeynalovun AMEA-nın “Xəbərləri”, “Məruzələri”ndə, Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyinin “Əsərləri”ndə, müxtəlif elmi məcmuələrdə, məqalə toplularında, respublika mətbuatında Mirzə Şərif Mirzəyev, Mirzə Kazımbəy, Əliabbas Müznib, Haşımbəy Vəzirov, Əbdürəhim bəy Haqverdiyev, Əhməd Ağaoğlu, Məşədi Azər, Əlipaşa Səbur, İsabəy Aşurbəyli, Oruc Orucov, “Babayi-Əmir” jurnalı, “Həyat” qəzeti və senzura, M.F.Axundovun əsərlərinin senzura tarixinə həsr olunmuş 120-yə yaxın müxtəlif səpkili elmi-tənqidi məqalələri çap edilmiş, onlarca kitabın redaktor və rəyçisi olmuşdur.

A.Zeynalov “Azərbaycan dövrü mətbuatında ədəbiyyat məsələləri və çar senzurası (1850-1905)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası (1989) müdafiə etmiş, filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almışdır. Ağarəfi müəllimin elmin aktual problemlərinin tədqiqi sahəsindəki davamlı uğurları ilə yanaşı gənc nəslin elmlər namizədi və doktoru kimi hazırlanmasına da göstərdiyi qayğı və diqqət təqdirəlayiqdir.

2001-ci ildə A.Zeynalovun tərtib etdiyi “Haşımbəy Vəzirov. “Kefim gələndə” (mətnin tərtibi, ön söz və qeydlərin müəllifi: A.Zeynalzadə) kitabı nəşr olunmuşdur. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın mədəni həyatında ictimai, bədii-estetik fikrin inkişafında peda-

qoq, jurnalist, nasir, dramaturq, tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərən H.Vəzirovun həyatı, ədəbi-publisistik irsinin tədqiqi uzun müddət diqqətdən kənar qalmış, layiqli qiymətini almamışdır. A.Zeynalzadənin uzun illərin gərgin zəhməti hesabına başa gətirdiyi bu kitaba yazdığı “Haşımbəy Vəzirovun publisistikası” adlı irihəcmli müqəddimə “Haşımbəy Vəzirov kimdir?” sualına cavab verən ilk dolğun və sanballı tədqiqatdır.

2006-cı ildə A.Zeynalzadənin “Azərbaycan dövrü mətbuatında ədəbiyyat məsələləri və çar senzurası (1850-1905)” kitabı nəşr olunmuşdur. O, yarım əsrlik bir dövrdə Senzura İdarələrində rus və erməni şovinistlərinin Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatının nəşri tarixində etdikləri məqsədyönlü, düşünülmüş, qərəzli maneələrin geniş mənzərəsini yaratmağa çalışmış, məqsədinə böyük zəhmət, təmkin və alim inadkarlığı hesabına müxtəlif arxiv və Senzura fondlarından əldə etdiyi zəngin sənədli-faktik materiallar əsasında nail ola bilmişdir. Təbii ki, bu sənədlərin müəyyən bir qisminə teatr, kitab və mətbuat nəşri tarixinə dair o vaxta qədər yazılmış tədqiqatlarda imkan daxilində oluna biləcək bir dərəcədə, pərakəndə bir şəkildə istinad edilmişdir. A.Zeynalzadə adiçəkilən əsəri ilə ədəbiyyatşünaslığımızdakı bu pərakəndəliyi və boşluğu aradan qaldırmış, elmi ictimaiyyətə mükəmməl, etibarlı bir mənbə təqdim etmişdir. Müəllif aydın elmi-metodoloji prinsiplərlə mətbuat, kitab nəşri, teatr, ictimai-mənəvi inkişafın digər sahələri ilə bağlı çar senzurasının siyasətini açıqlamaqla, ədəbi-mədəni fikir tariximizin qaranlıq qalmış bir çox səhifələrini işıqlandırmağa nail olmuşdur. Bütün bunlar kitabı tamamlayan “Qafqazda Azərbaycanca ədəbiyyat nəşrinin ilk mərhələsi”, “M.F.Axundov əsərlərinin senzura tarixi”, “Əkinçi” qəzetində bədii ədəbiyyat və publisistikasının nəşri mərhələləri”, “Ziya” (“Ziyayi-Qafqaziyyə”) və “Kəşkül”ün ədəbi xətti-hərəkatı”, “XIX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan yazıçılarının milli mətbuat uğrunda mübarizəsi”, “M.Şaxtaxtinski və C.Məmmədquluzadənin “Şərqi-Rus” qəzetində fəaliyyəti və senzura ilə münasibətləri” fəsillərində özünə yer almışdır.

Bir məqalə çərçivəsinin tutumunu nəzərə alaraq söylənilənlərlə kifayətlənib bir daha təs-

diq etmək olar ki, yaşanılan hər bir ömür kimi, Ağarəfi müəllimin də ömrü onun zaman məsafəsilə yox, çəkisi, tutumu ilə dəyərlidir. Tanrı payımı deyək, ya alın yazısı, Allahın lütfümü, bəlkə tale – qismət dediyimiz bir ömürün 79 ilini Ağarəfi müəllim Azərbaycanın son dərəcə mürəkkəb, ziddiyyətli bir tarixi dövründə – XX əsrdə yaşayıb, XXI əsrin ilk illərində – 2004-cü ilin 4 dekabrında bu yolu başa vurmuşdur. Ağarəfi müəllim 83 illik tarixi dövrün ictimai-siyasi, elmi və ədəbi mühitinin sadəcə müşahidəçisi yox, həm də fəal iştirakçısı olmuşdur. Təbii ki, tariximizin inqilablar, müharibələr dövrünün ağrı-acılarından hər bir azərbaycanlı kimi, Ağarəfi müəllimin də taleyinə “pay” düşmüşdür. Amma hansı dövrdə, hansı şəraitdə olmağından asılı olmayaraq, Ağarəfi müəllim əyilməmiş, bükülməmiş və sınımamış, dövrün bir-birinin davamı olan illərinin və fəsillərinin dəyişkən və fərqli ideoloji ab-havası Ağarəfi müəllimin şəxsiyyətinin insan, vətəndaş, alim və ziyalı kimi

qüruruna sonradan xələl gətirə biləcək, ona kimliyi ilə bağlı utanc verəcək cizgilər əlavə etməmişdir. Bir insan ömrünün çoxunu elmə sərf edən, öz gücü, öz zəhmətsevərliyi, öz iradə və inadına güvənən Ağarəfi müəllim örnək ola biləsi şərəfli bir alim ömrü yaşamışdır. Bu dəyərlərinə görə, Ağarəfi müəllimə oxşamaq çoxumuzun istəyi olmuşdur.

Ağarəfi müəllimin də ömrünün sonlarında nigarəncılıqları və istəkləri var idi: torpaqlarımızı azad görmək və ümumi həcmi 43 müəllif vərəqi olan 3 elmi əsərinin nəşri sevincini yaşamaq. Onun torpaqlarımızın azad olunması ilə bağlı arzusu və 3 kitabından birinin nəşrinin sevincini biz onsuz yaşadıq.

Tanınmış alimin anadan olmasının 100 ili tamam oldu.

Ağarəfi müəllim onu tanıyan qədirşünaslar və ədəbiyyatşünaslıq elminin yaddaşında ləyaqətli, şərəfli ömür yolu keçmiş, əsl İNSAN, əsl ALİM və ZİYALI kimi yaşamaqda davam edir.